

Atvasinājumu semantisko attieksmju modelis elektroniskajā vārdnīcā „Tēzaurs”¹

The model of semantic relations of derivatives in the electronic dictionary „Tēzaurs”

Laura Rituma, Agute Klints, Madara Stāde

Matemātikas un informātikas institūts
Latvijas Universitāte

Raiņa bulvāris 29, Rīga, LV-1050, Latvija

E-pasts: laura.rituma@lumii.lv, agute.klints@lumii.lv, madara.stade@lumii.lv

Rakstā aplūkota elektroniskās vārdnīcas „Tēzaurs” papildināšana ar jaunu derivatīvi saistītu leksēmu resursu, kas ietver gan morfoloģiskās saites starp šķirkļiem jeb leksēmām, gan semantiskās saites starp atsevišķām motivētātvārda un atvasinātā vārda nozīmēm. Tā kā līdz šim pamatvārda un atvasinājuma daudznozīmība latviešu valodas vārddarināšanas sistēmā detalizēti nav pētīta, rakstā padziļināta uzmanība pievērsta tieši šim aspektam, proti, semantiskajām attieksmēm starp atsevišķām motivētātvārda un atvasinājuma nozīmēm. Minēto attieksmju marķēšana nav iespējama bez detalizētas, korpusos balstītas vārdu semantikas izpētes un vārdnīcas šķirkļu rediģēšanas, kam seko marķējamo vārdšķiru pāru izvēle un katrai vārdšķirai raksturīgā semantisko lomu saraksta izstrāde. Rakstā aplūkota līdzšinējā resursa izstrādes gaita, galvenās problēmas un izvēlētie risinājumi četrām pamatvārdšķirām – lietvārdiem, darbības vārdiem, īpašības vārdiem un apstākļa vārdiem – piederīgu derivatīvi saistītu vārdu pāru marķēšanā. Atsevišķa nodaļa veltīta dažādām asimetrijas izpausmēm starp motivētātvārdu un atvasinājumu šķirkļiem. Veidotais resurss būs noderīgs gan valodas apguvējiem un tulkotājiem, gan jo īpaši valodas pētniekiem, kuri varēs izmantot sagatavoto marķēto materiālu dažādu derivatīvās semantikas aspektu izpētē.

Atslēgvārdi: semantiskās attieksmes; derivatīvā morfoloģija; atvasinājumu daudznozīmība; elektroniskā vārdnīca „Tēzaurs”.

Ievads

Tiešsaistes skaidrojošā vārdnīca „Tēzaurs” (pieejams: <https://tezaurs.lv/>) (Grasmanis *et al.* 2023) kopš 2020. gada tiek papildināta ar informāciju par semantiskajām attieksmēm starp vārdu leksiskajām nozīmēm, veidojot „Latviešu valodas leksisko tīklu” (ang. „Latvian

¹ Raksts tapis LZP projektā „Latviešu valodas skaitļojamo leksisko resursu attīstīšana dabiskās valodas sapratnei un tekstradei” (Nr. lzp-022/1-0443). Izsakām pateicību kolēģēm Guntai Nešporei-Bērzkalnei un Ilzei Lokmanei par ieguldījumu raksta tapšanā.

WordNet”; tuvāk sk. Paikens *et al.* 2023), tāpēc resursa papildināšana ar strukturētu informāciju par sinhroniskām vārddarināšanas semantiskajām attieksmēm ir loģisks turpinājums vārdnīcas attīstīšanā. Šobrīd uz vārdnīcas „Tēzauris” bāzes tiek veidots pirmais resurss latviešu valodā, kurā strukturētas atvasinājumu semantiskās attieksmes ar motivētājpārdiem, īpašu uzmanību pievēršot daudznozīmīgu motivētājpārdu nozīmju attieksmēm ar atvasinājumu nozīmēm. Latviešu valodniecībā līdz šim uzmanība pievērsta vārddarināšanas formantu semantikai, arī formantu daudznozīmībai, un šajos pētījumos valodas piemēros galvenokārt tiek izmantotas atvasinājumu pamatnozīmes (sk., piem., Soida 2009; Deksnis 2021; Kalnača, Lokmane 2021). Jaunākie pētījumi par atvasinājumu piedēkļu daudznozīmību skar arī regulāru atvasinājumu daudznozīmību, piem., Andra Kalnača un Tatjana Pakalne pētījumā par vārddarināšanas piedēkļu daudznozīmību (Kalnača, Pakalne 2023) norāda, ka atvasinājuma piedēkļa augsta vispārinājuma semantika atvasinājuma izveidē kombinējas ar vispārīgām, bieži vien no vārda neatkarīgām semantiskajām pazīmēm, piem., *dzīvs, materiāls, dinamisks*, un, mainoties kādai no šīm pazīmēm, vienam atvasinātam vārdam var būt dažādas nozīmes ar atšķirīgu semantisko attieksmi pret motivētājpārdu. Minētā pētījuma autore to precīzāk parādījušas pētījumā par regulāru atvasinājumu ar piedēkli *-tāj-* semantiku kontekstuālā lietojumā (Kalnača, Pakalne 2024). Vēl jaunākā pētījumā par deverbālu atvasinājumu ar piedēkļiem *-ien-* un *-um-* produktivitāti vērtēta arī produktīvo atvasinājumu motivētājpārda piederība noteiktai semantiskai klasei (Kalnača, Pakalne, Deksnis 2025), un tas kopā ar šajā darbā aprakstīto pētījumu parāda, ka šobrīd latviešu valodniecībā tiek veidota jauna pieceja atvasinājumu semantikas analīzē un tiek pārbaudīti dažādi aspekti, kas varētu būt noderīgi to raksturošanai. Tomēr pagaidām tie ir atsevišķi pētījumi noteiktā teorētiskā ietvarā par dažiem atvasinājumu piedēkļiem, bet plašāk tieši daudznozīmīga atvasinājuma nozīmju sistēma sastatījumā ar daudznozīmīga motivētājpārda nozīmju sistēmu nav pētīta, tāpēc šis pētījums ir nozīmīgs papildinājums padziļinātā atvasinājumu semantikas izpētē.

Atvasinājumu resursa izstrādē tiek veidotas divu veidu saites:

- 1) vārddarināšanas morfoloģiskās saites starp vārdnīcas šķirklīem, resp., leksēmām,
- 2) vārddarināšanas semantiskās saites starp konkrētām leksiskajām nozīmēm katrā šķirklī.

Līdz 2024. gada beigām vārdnīcā „Tēzauris” izveidotas 1127 morfoloģiskās atvasinājumu saites starp šķirklīem un 1666 semantiskās saites starp nozīmēm. Sagatavotie dati apstrādātajos šķirklīos jau šobrīd vārdnīcas lietotājam ir redzami sadaļās „Saisītītie šķirklī” un „Saisītās nozīmes” (sk. 1. un 2. attēlu).

Raksta mērķis ir aprakstīt atvasinājumu resursa veidošanu, izveidoto modeli atvasinājuma semantisko attieksmju marķēšanai, kā arī pirmos iegūtos secinājumus par daudznozīmīgu atvasinājumu semantiskajām attieksmēm ar motivētājpārdiem. Rakstā aprakstīta apstrādājamo atvasinājumu atlase un to šķirklī izveide vai papildināšana (sk. 1. nodaļu), morfoloģisko un semantisko saišu veidošanas principi (tuvāk aplūkoti šī raksta 2. un 3. nodaļā), lietoto semantisko lomu izvēles principi (sk. 4. nodaļu) un marķēšanas gaitā konstatētās asimetrijas izpausmes daudznozīmīgu motivētājpārdu un atvasinājumu semantiskajās attieksmēs (sk. 5. nodaļu).

apgūt

apgūt 1. konjugācijas darbības vārds; transitīvs ► Locīšana

Lietojuma biežums ⓘ: — — — — —

1. Mācīties un paturēt atmiņā.

► Piemēri *Es esmu apguvusi jaunu frāzi, un tā man palīdz sadzīvot ar īstenību un netērēt savu laiku, raizējoties par to, ko nekādi nevaru mainīt.*

▼ Saistītās nozīmes

Hiperonīmi ⓘ

iemācīties₁ — Mācoties apgūt (zināšanas), iegūt (iepaņas, paradumus, arī uzskatus).

ieņemties_{1.1} — Apgūt; iemācīties.

iepaukāt₁ — Iemācīties.

ieprasties₁ — Iemācīties, ievingrināties.

izmācīties₂ transitīvs — Iemācīties.

mācīties₁ — Gūt zināšanas, prasmi vai iemaņas, tiekot mācītam, skolojoties, studējot u. tml.

Atvasinājumi un to semantiskās attiecības ar pamatvārdu ⓘ

DARĪT ↔ DARBĪBA: apgūšana₁ — Mācīšanās process, paturēšana atmiņā.

DARĪT ↔ DARBĪBA: apguve₁ — Apgūšana₁, mācīšanās process.

DARĪT ↔ REZULTĀTS: apguvums₁ — Tas, ko kāds ir apguvis, iemācījies, apgūtais.

DARĪT ↔ DARĪTĀJS (DZĪVS): apguvējs₁ — Cilvēks, kas kaut ko apgūst, mācās.

1.1. Iemācīties un pilnībā pārzināt (profesiju, specialitāti u. tml.), mācoties, vingrinoties iegūt (prasmi, iemaņas).

► Piemēri *- Inženierītis tikmēr ir apguvis tieslietu zinības.*

► Saistītās nozīmes *mācīties, iepaukāt, izmācīties, ieprasties.*

1.2. Izpētīt un pārzināt (piemēram, plašu materiālu).

► Piemēri *Lielākā daļa apgūto vēstures dokumentu līdz šim nav zinātniski pētīti.*

▼ Saistītās nozīmes

Atvasinājumi un to semantiskās attiecības ar pamatvārdu ⓘ

DARĪT ↔ DARBĪBA: apgūšana_{1.2} — Plaša materiāla izpētišana un pārzināšana.

DARĪT ↔ DARBĪBA: apguve_{1.2} — Plaša materiāla izpētišana un pārzināšana.

1. attēls. Šķirkļa *apgūt* skats ar atvasinājumu semantiskajām saitēm vārdnīcā „Tēzaurš”

Jāuzsver, ka resursa veidošanā ievērots sinhroniskais vārddarināšanas aspekts, proti, tiek ņemtas vērā „tās dzīvās asociācijas, kas veidojas mūsdienu valodas runātāja apziņā starp darinājumu un bāzes vārdu” (Soida 2009, 76).

1. Apstrādājamo šķirkļu atlase un rediģēšana

Atvasinājumu semantikas marķēšanai vispirms tika izvēlēti „Latviešu valodas leksiskajā tīklā” iekļautie biežāk lietotie darbības vārdi kā motivētājpārvārdi un no tiem atvasinātie lietvārdi, lai ar papildu informāciju bagātinātu tieši biežāk lietoto vārdu šķirkļus. Šajos darbības vārdu šķirkļos jau ticis pārskatīts un pēc noteiktiem principiem uzlabots nozīmju dalījums (Lokmane, Rituma 2021), samazinot šķirkļu sagatavošanas darbu derivatīvo attieksmju marķēšanai. Tomēr biežāk lietoto darbības vārdu atvasinājumi ne vienmēr ir arī biežāk lietotie atvasinājumi ar noteiktu izskaņu, tāpēc nākamo vārdšķiru pāru marķēšanā apstrādājamo šķirkļu izvēle balstīta uz biežāk lietoto atvasinājumu sarakstu, kas izveidots pēc „Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa” (LVK2022) datiem. No saraksta tika atlasīti biežāk lietotie atvasinājumi atsevišķi katrai atvasinājumu grupai ar noteiktu piedēkli, piem., *-īg* vai *-isk*, un no šiem atvasinājumiem tika marķēti tie īpašības vārdi, kas darināti no noteiktas vārdšķiras motivētājpārveida. Projekta pirmajā posmā ņemti 20 biežāk lietotie atvasinājumi no katras atvasinājumu grupas, lai pārbaudītu izveidoto atvasinājumu semantikas modeli. Tādējādi projekta gaitā papildu marķējumu iegūst gan biežāk lietotie motivētājpārvārdi, gan biežāk lietotie atvasinājumi.

Marķēšanai izvēlēto motivētājpārveidu un atvasinājumu šķirkļos vārdnīcā „Tēzauris” tiek rediģētas un papildinātas nozīmes, kā arī veidoti jauni atvasinājumu šķirkļi, ja tādu vēl nav. Līdz šim vārdnīcās regulāriem atvasinājumiem atsevišķi šķirkļi ir veidoti reti, turklāt to skaidrojumos ietvertas shematiskas norādes par vispārīgo atvasinājuma semantiku, nevis skaidri definēta vārda nozīme, piem., vārda *lasījums* šķirklī pirmās trīs nozīmes veidotas shematiski – tās ietver vispārīgu atvasinājuma semantiku, kādu nevar attiecināt uz citiem atvasinājumiem ar tādu pašu vai citu atvasinājuma piedēkli, bultiņu un norādi uz attiecīgo vārda *lasīt* nozīmi, piem., ‘paveikta darbība, rezultāts → lasīt (1)’. Reizēm šķirklī norādīta tikai atvasinājuma specifiskā nozīme, nevis regulārās nozīmes, kas izriet no motivētājpārveida nozīmēm, bet šī pētījuma laikā šādos šķirkļos tika izveidotas arī regulārās atvasinājuma nozīmes. Piem., vārda *sniegums* šķirklī pirms apstrādes bija tikai divas specifiskas nozīmes – ‘izpildījums, veikums (parasti izpildītājmākslā)’ un ‘darbības attālums (parasti kravas celšanas mašīnām)’, bet ne regulārā atvasinājuma nozīme ‘tas, kas ir (ie)dots kādam’ un no tās atvasinātā nozīme ‘ieguldījums, devums’.

Atvasinājumu šķirkļos dažkārt veidotas jaunas nozīmes, balstoties uz vārda lietojuma piemēriem dažādos latviešu valodas korpusos, kas apkopoti „Nacionālajā korpusu kolekcijā” (Saulīte *et al.* 2022), esošās nozīmes dalītas sīkāk vai mainīta nozīmju secība, lai atvasinājuma šķirkļa nozīmju dalījums pēc iespējas vairāk atbilstu motivētājpārveida šķirklim. Piem., darbības vārda *dzīt* atvasinājuma *dzinējs* šķirklī pirms apstrādes bija četras vārda nozīmes, savukārt pēc apstrādes – 10 nozīmes ar nozīmes niansēm. Darbības vārdam *dzīt* korpusa datus tika konstatētas iepriekš vārdnīcā vēl neesošas nozīmes, piem., nozīmes ‘vadīt transportlīdzekli ar mērķi to nogādāt kaut kur’ un ‘taisīt alkoholu ar desitlācijas paņēmieni mājas apstākļos’, un pēc to pievienošanas izveidots atbilstošs nozīmju dalījums arī šī vārda atvasinājumam *dzinējs*. Atvasinājuma šķirklī pirmā shematiski attēlotā nozīme ‘darītājs → dzīt [1]’ pārveidota vairākās atsevišķās nozīmēs ar skaidru definīciju atbilstoši darbības vārda *dzīt* daudzajām nozīmēm. Piem., korpusa

dati rāda, ka ar vārdu *dzinējs* var nosaukt ne tikai cilvēku, kas panāk, ka dzīvnieki vai cilvēki pārvietojas, un mehanizētu iekārtu, bet arī personu, kas vada transportlīdzekli ar mērķi to kaut kur nogādāt, vai personu, kas privāti izgatavo alkoholisku dzērienu ar destilēšanas paņēmieni. Apstrādātajos šķirklīs visām nozīmēm tiek pievienoti piemēri no LVK2022 vai citiem „Nacionālajā korpusu kolekcijā” esošajiem korpusiem, ja minētajā korpusā nozīmei atbilstošu piemēru nav vai to nav pietiekami daudz.

Pēc šķirklā nozīmju sakārtošanas un piemēru pievienošanas tiek izveidota morfoloģiskā saite starp motivētālvārda šķirkli un atvasinājuma šķirkli, lai raksturotu vārddarināšanas formālo aspektu (par morfoloģijas saiti sk. 2. nodaļu), un tiek veidotas semantiskās atvasinājumu saites starp šķirklā vārda nozīmēm (sk. 3. nodaļu).

2. Morfoloģisko saišu veidošana

Morfoloģiskās saites saista motivētālvārda šķirkli ar atvasinājuma šķirkli un ietver informāciju par vārddarināšanas celmu, formantiem un atvasināšanas virzienu (ja tāds ir zināms), proti, to sniegtā informācija ir saistīta ar vārddarināšanas procesu formālo aspektu (par vārddarinātāju celmu un vārddarinātājiem formantiem tuvāk sk. Soida 2009, 44). Piem., morfoloģiskajā saitē starp šķirklīm *gulēt* un *gulējums* tiek norādīts, ka vārds *gulējums* ir atvasināts no vārda *gulēt* un tā darināšanā izmantots pagātnes celms, piedēklis *-um-* un galotne *-s*. Jāpiebilst, ka morfoloģiskās saites un formanti tiek piešķirti, ņemot vērā vārdnīcas šķirklā pamatleksēmu, tādēļ šķirklīs, kuros pamatleksēma ir vīriešu dzimtē, bet šķirklī norādīts arī leksēmas atvasinājums sieviešu dzimtē (piem., šķirklī *skolotājs*), kā galotnes formants tiek norādīts tikai pamatleksēmai atbilstošais vīriešu dzimtes *-s*. Līdz ar to morfoloģiskajā saitē netiek ietverta informācija par to, vai atvasinājumu iespējams veidot abās dzimtēs. Tādēļ, piem., gan uz atvasinājuma šķirklī *skolotājs* (kurā norādītas abu dzimšu leksēmas), gan uz šķirklī *gulējums* (kas literārajā valodā parasti ir vīriešu dzimtē) novilkta morfoloģiskajā saitē kā formanti norādīti atbilstošais piedēklis un galotne *-s*.

Saistītie šķirklī:
atvasinājums <u>apgūšana</u>
Formanti: -šan-, -a
Celma veids: Nenoteiksmes celms
atvasinājums <u>apguvējs</u>
Formanti: -ēj-, -s
Celma veids: Pagātnes celms
atvasinājums <u>apguve</u>
Formanti: -e
Celma veids: Pagātnes celms
atvasinājums <u>apguvums</u>
Formanti: -um-, -s
Celma veids: Pagātnes celms

2. attēls. Vārddarināšanas morfoloģisko saišu un vārddarināšanas formantu attēlojums šķirklā *apgūt* sadaļā „Saistītie šķirklī”

Apzīmējums *morfoloģiskā saite* izvēlēts gan tāpēc, ka visu afiksālo vārddarināšanas paņēmieni nosaukšanai lieto terminu *morfoloģiskais vārddarināšanas paņēmiens* (Vulāne 2013, 200), gan arī lai ar to uzsvērtu vārddarināšanas morfēmisko pusi pretstatā semantiskajai.

Motivētājvārda celms morfēmās netiek dalīts, jo, kā norāda Emīlija Soida (2009, 37), motivētāja un motivētā vārda „strukturālās atšķirības izpaužas vārddarinātāja celma un vārddarinātāja formanta raksturā” un vārddarināšanas analīzē svarīgas tieši tās morfēmas, kuras aktīvi piedalās atvasinājuma formēšanā (op. cit., 43).

Dažkārt nav iespējams noteikt, kurš no formāli un saturiski saistītajiem vārdiem ir motivētājvārds; tādos gadījumos tiek lietota īpaša morfoloģiskā saite, kura norāda, ka savienotie vārdi ir kognāti jeb vārdi ar kopīgu cilmi, bet netiek precizēts, kurš ir motivētājvārds un kurš ir atvasinājums. Šādi gadījumi ietver galvenokārt aizguvumus, kas varētu būt ienākuši paralēli, nevis viens no otra darināti latviešu valodā; tas vērojams, piem., vārdu pāri *ekonomika/ekonomisks*. Pirmkārt, nav iespējams noteikt, kurš no vārdiem latviešu valodā aizgūts pirmais (iespējams, tie ienākuši vienlaikus). Otrkārt, morfoloģisko marķēšanu sarežģī arī tas, ka *ekonomisks* ir vienlaikus saturiski saistīts gan ar vārdu *ekonomika*, gan vārdu *ekonomija*, tāpēc šajā gadījumā tika nolemts veidot divus *ekonomisks* homonīmus (‘saistīts ar ekonomiku; arī saimnieciski’ un ‘saistīts ar ekonomiju, saimnieciski vai finansiāli izdevīgs’) un izmantot kopcilmes morfoloģisko saiti. Aizgūto īpašības vārdu problemātikai pievērsusies arī Emīlija Soida (2009, 106): „[...] mūsdienu latviešu valodā adjektīvu ar *-isk-* produktivitāti ceļ arī aizguvumi. Daļa šo aizguvumu latviešu valodā pārņemti kopā ar substantīviem, kas semantiski saistīti ar adjektīviem. Šie aizgūtie adjektīvi ar *-isk-* runātāja apziņā uz analogijas attieksmēm starp substantīviem un adjektīviem ar *-isk-* dzimtajā valodā viegli kvalificējami par atvasinājumiem pēc noteikta pašu valodā aktīva parauga.”

Lai gan kopcilmes morfoloģiskā saite visbiežāk lietota atvasinātu svešvārdu marķēšanai, reizēm tā nepieciešama arī tādos aizgūto vārdu pāros, kas latviešu valodā pastāvējuši daudz ilgāk, piem., *spēle* (Spektors *et al.*, 2024) un *spēlēt* (Spektors *et al.*, 2024) Kārļa Mīlenbaha vārdnīcā „Latviešu valodas vārdnīca/Lettisch-deutsches Wörterbuch” (Mīlenbahs 1923–1932) norādīti kā aizgūti, bet nav ziņu par to, vai kāds no tiem ir bijis otra vārda motivētājvārds vai arī tie aizgūti paralēli. Protams, šos vārdus dzimtās valodas runātāji uztver kā derivatīvi saistītus, bet atvasināšanas virziens varētu būt abējāds, tāpēc arī šādos gadījumos tas netiek marķēts.

Līdz šim izveidotās morfoloģiskās atvasinājuma saites un informācija par atvasināšanas celmiem un formantiem ir publiski pieejama vārdnīcas „Tēzauris” lietotājiem attiecīgo vārdu šķirkljos sadaļā „Saistītie šķirklī” (sk. 2. attēlu). Sagaidāms, ka to skaits un daudzveidība laika gaitā vēl mainīsies.

3. Semantisko attieksmju marķēšana

Semantisko attieksmju saites norāda attieksmes starp motivētājvārdu un atvasinājumu leksiskajām nozīmēm, tās tiek raksturotas ar semantisko lomu pāri, piešķirot semantisko lomu gan motivētājvārda, gan atvasinājuma nozīmei. Piem., semantiskās attieksmes starp darbības vārda *plānot* 1. nozīmi ‘veidot (kāda objekta, piem., celtnes) plānu,

projektu' un lietvārda *plānotājs* 1. nozīmi 'cilvēks, kas veido (kāda objekta, piem., celtnes) plānu, projektu' raksturotas ar semantisko lomu pāri DARĪT – DARĪTĀJS, savukārt attieksmes starp vārda *plānot* 2. nozīmi 'veidot plānu (kā) attīstībai, norisei, darbībai' un *plānotājs* 3. nozīmi 'tas (piezīmju grāmatiņa, ierīce, programma), kas palīdz plānveidīgi izstrādāt kā (piem., dienas, nedēļas) gaitu, secību' – ar semantisko lomu pāri DARĪT – INSTRUMENTS.

Ar terminu *semantiskā loma* (arī *tematiskā loma*) parasti apzīmē darbības vārda nosauktās situācijas dalībnieku (Saeed 2000, 139–171), tomēr šajā pētījumā semantiskās lomas jēdziens paplašināts, lai apzīmētu dažādas semantiskas pazīmes vai to kopumus, pēc kurām leksēmas iedalāmas lielākās grupās jeb kategorijās. Savstarpēji sinonīmiskie aizgūtie termini *tags* un *birka* jau ir nostiprinājušies informācijas tehnoloģiju nozarē ar citām nozīmēm, savukārt *semantiskā kategorija* ir pārāk plašs un dažādi interpretējams jēdziens.

Semantisko attieksmju marķēšana starp atsevišķām motivētājavārda un atvasinājuma nozīmēm paver plašas iespējas padziļināti pētīt sinhroniskos vārddarināšanas procesus semantiskā aspektā, parādot, ka derivācija ir attieksmes starp vārdu nozīmēm, ne tikai starp vārdiem kā tādiem. Pētnieki varēs izmantot sagatavoto marķēto materiālu, lai noskaidrotu, kādas likumsakarības atklājas noteiktu semantisko grupu motivētājavārdu un noteiktu semantisko grupu atvasinājumu saistījumā (piem., kādus atvasinājumus var darināt no ķermeņa daļu nosaukumiem vai kādas semantikas motivētājavārdi raksturīgi atvasinātiem ierīču vai instrumentu nosaukumiem). Iespējams meklēt arī citu veidu likumsakarības, piem., angļu valodas pētījumos noskaidrots, ka pastāv saikne starp atvasinājuma semantisko struktūru un afiksu produktivitāti, proti, produktīvi ir tie afiksi, kas veido atvasinājumus ar jaunām nozīmēm, kas tieši neizriet no motivētājavārda nozīmēm (Mititelu *et al.* 2021).

Lai aptvertu visas četras vārddarināšanas procesos iesaistītās pilnnozīmes vārdu vārdšķiras, līdz šim marķēti šādi vārdšķiru pāri:

- 1) darbības vārds – lietvārds (*braukt*→*braukšana*; *censties*→*centība*),
- 2) lietvārds – darbības vārds (*sapnis*→*sapņot*, *balss*→*balsot*),
- 3) lietvārds – īpašības vārds (*saule*→*saulains*, *vēsture*→*vēsturisks*),
- 4) īpašības vārds – apstākļa vārds (*labs*→*labi*, *vēls*→*vēlu*).

Izvēlēta tieši šāda pieceja (nevis, piem., veidot visu vārddarināšanas līgzdu uzreiz), lai varētu atlasīt nepieciešamās semantiskās lomas, pārbaudīt lomu lietderīgumu noteiktu vārdšķiru sastatījumā un precizēt to nosaukumus.

Pirmkārt, semantiskās lomas ir atkarīgas no vārdšķiras (šajā pētījuma posmā izmantotās lomas sk. 1. tabulā). Otrkārt, katram no vārdšķiru pāriem tiek veidots atšķirīgs lomu komplekts, tāpēc, piem., lietvārdam kā motivētājavārdam raksturīgas citas lomas nekā lietvārdam kā atvasinājumam, piem., lietvārds *noslēpums*₁ kā atvasinājums attiecībā pret tā motivētājavārdu *noslēpt*₂, iegūst semantisko lomu REZULTĀTS, savukārt šis pats lietvārds kā atvasinājuma *noslēpumains*₁ motivētājs iegūst lomu ABSTRAKTS NOJĒGUMS. Tomēr ir lomas, kas vienlīdz derīgas gan motivētājavārda, gan atvasinājuma marķēšanai, piem., darbības vārda lomas ir vienas un tās pašas neatkarīgi no tā, vai tas ir motivētājavārds vai atvasinājums. Vārddarināšanas semantikas aspektā gan vēl risināms jautājums, vai derivatīvās semantikas kategorijas ir tās pašas, kas raksturīgas pirmatnīgiem vārdiem, vai tomēr atšķirīgas (par to sk. arī Kalnača, Pakalne 2023, 59–61).

Vārdšķira	Lomas nosaukums	Piemēri
darbības vārds	DARĪT	<i>skaidrot₁, skriet₁, flīzēt₁</i>
	BŪT PROCESĀ	<i>aizsākt₂, ilgt₁, mantot₁</i>
	BŪT STĀVOKLĪ	<i>sēdēt₁, ilgoties₁, piemist₁, sāpēt₁</i>
lietvārds kā motivētālvārds	ABSTRAKTS NOJĒGUMS	<i>brīnums₁, daba₁, daļa₁, joks₁</i>
	DABAS PARĀDĪBA	<i>dūmaka₁, brāzma₁</i>
	DZĪVNIEKS	<i>mērkaķis₁, suns₁, kaķis₁</i>
	FIZIKĀLA PARĀDĪBA	<i>krāsa₁, smarža₁, svars₂</i>
	ĶERMENĀ DAĻA	<i>bārda₁, dzīsla₁</i>
	MĪTISKA BŪTNE	<i>dievs₁, velns₁</i>
	PERSONA	<i>ķēniņš₁, bērns₁, zvaigzne₃</i>
	PRIEKŠMETS	<i>bruņojums₁, dubļi₁, ēna₁</i>
lietvārds kā atvasinājums	DARBĪBA	<i>zīdīšana₁, krāpšana₁</i>
	DARĪTĀJS	<i>kodējs₁, krāpnieks₁</i>
	IERĪCE	<i>mitrinātājs₁, modinātājs₂, zvans₂</i>
	INSTRUMENTS	<i>dzirdeklis₁, mazgātne₁, miglotājs₂</i>
	IZJUTĒJS	<i>mirējs₁, mīlotājs₁</i>
	PAZĪME (lietv.)	<i>redzamība₁, dejiskums₂</i>
	PROCESS	<i>dzimšana₁, ilgšana₁</i>
	PROFESIJAS PĀRSTĀVIS	<i>šuvējs₁, rakstnieks₁</i>
	REZULTĀTS	<i>dziedājums₁, dziesma₁</i>
	STĀVOKLIS	<i>gribēšana₁, atpūta₁, aizņemība₁</i>
	VIETA (lietv.)	<i>brauktuve₁, dzīvoklis₁, ēdnīca₁</i>
īpašības vārds kā motivētālvārds	MĒRĀMS	<i>īss₁</i>
	PAZĪME (adj.)	<i>agrs₁, dažāds₁, vienlaicīgs₁</i>
	VĒRTĒJOŠS	<i>interesants₁, īpašs₁</i>
īpašības vārds kā motivētālvārds un kā atvasinājums	IETVER NOSAUKTO	<i>plankumains₁, priecīgs₂, kalnains₁</i>
	LĪDZĪGS NOSAUKTAJAM	<i>sudrabains₁, rožains₁, samtains₁</i>
	PIEMĪT NOSAUKTAIS	<i>spēcīgs₁, veiksmīgs_{2.1}, laimīgs₁</i>
	SAISTĪTS AR NOSAUKTO	<i>dabīgs₁, daļējs₁, dienišķs₁</i>
apstākļa vārds	BIEŽUMS	<i>bieži₁</i>
	LAIKS (adv.)	<i>agri₁, vienlaicīgi₁</i>
	MĒRS	<i>īpaši₂, būtiski₂, ārkārtīgi₁</i>
	VEIDS	<i>sveikā₁, interesanti₁, plaši₁</i>
	VIETA (adv.)	<i>tuvu₁</i>
visas vārdšķiras	CITS	<i>ikdienišķs₁, sapratne₁</i>
	NESKAIDRS	<i>dzīvība₁, teikšana₂, puveklis₁</i>

1. tabula. Atvasinājumu un motivētālvārdu semantisko attieksmju lomas

Lomu saraksts tiek papildināts, tiklīdz tiek iesaistīts jauns vārdšķiru pāris. Paredzams, ka jaunas lomas būs nepieciešamas arī vienas vārdšķiras vārdu pāros (lietvārds – lietvārds vai darbības vārds – darbības vārds).

Lomu nosaukumus pēc iespējas mēģināts veidot kā tās vārdšķiras vārdus, kurai šī loma piemīt (DARBĪBA – lietvārda loma, DARĪT – darbības vārda loma). Līdzīgs princips tiek ievērots vārda nozīmju skaidrojumos vārdnīcā. Tomēr īpašības vārdiem tas realizējams tikai daļēji, bet apstākļa vārdu lomas, sekojot tradīcijai, tiek nosauktas ar lietvārdu.

Lomu saraksta izveidē mēģināts izvēlēties atbilstīgu vispārīguma pakāpi – lomu skaitam nevajadzētu būt pārmērīgi lielam. Ļoti sāks dalījums nav lietderīgs, jo ir gan grūti izmantojams leksikogrāfa darbā, gan arī mulsinošs vārdnīcas lietotājam. Tomēr lomu robežošanās ir neizbēgama neatkarīgi no vispārīguma pakāpes, tāpēc šaubu gadījumos lēmumu pieņem leksikogrāfu grupa.

Iespējami arī tādi gadījumi, kad lomu nav iespējams skaidri noteikt, tādēļ lomu sarakstā ieviestas kategorijas CITS un NESKAIDRS, kas vēlāk tiks vēlreiz pārskatītas un analizētas. Piem., loma CITS lietojama gadījumos, kad semantiskā loma ir nosakāma, taču tā nav neviena no sarakstā definētajām. Piem., vārdam *dzirde*₁ būtu izmantojama loma SPĒJA, taču tās pagaidām lomu sarakstā nav, tādēļ šī nozīme kategorizēta ar lomu CITS. Loma NESKAIDRS tiek izmantota gadījumos, kad pētnieks, kas strādā ar konkrēto vārdu, nevar izšķirties starp vairākām lomām un nolemj, ka nepieciešams konsultēties ar pārējiem valodniekiem, lai pieņemtu galīgo lēmumu. Tādā veidā neskaidrie gadījumi tiek atzīmēti datos un tos ir vieglāk atrast pēc tam, lai papildinātu.

Marķētās vārddarināšanas semantiskās attieksmes redzamas marķēto motivētājvārdu un atvasinājumu šķirkļos pie vārda nozīmēm sadaļas „Saistītās nozīmes” apakšsadaļā „Atvasinājumi un to semantiskās attieksmes ar pamatvārdu”. Ir parādīts ne tikai ar atvasinājuma attieksmēm saistītais vārds un piešķirto semantisko lomu pāris, bet arī saistītā vārda nozīmes skaidrojums (sk. 1. attēlu). Motivētājvārda nozīmei var būt redzamas vairākas vārddarināšanas semantiskās attieksmes ar dažādu atvasinājumu nozīmēm, piem., 1. attēlā redzams, ka vārda *apgūt* 1. nozīmei ir semantiskās attieksmes ar vārdu *apgūšana*, *apguve* un *apguvējs* nozīmēm. Atvasinājumu nozīmēm šajā šķirkļa sadaļā parasti ir tikai viena semantiskā attieksme ar motivētājvārdu.

4. Semantisko lomu izvēle

Semantisko lomu izvēle un definēšana ir darbietilpīgs process, jo gatavu paraugu, kas bez uzlabojumiem būtu izmantojami nozīmju marķēšanā, ne latviešu, ne citu valodu leksikogrāfijā vai elektroniskajos resursos nav. Jāuzsver arī, ka lomu saraksts var būt lingvospecifisks, proti, katras valodas aprakstā var būt noderīgas citas semantiskās lomas, kaut gan daļa lomu ir universālas (Mititelu *et al.* 2021). Tādējādi marķēšanā izmantojamo semantisko lomu izvēlē ir ņemta vērā gan citu valodu elektronisko resursu veidošanas pieredze (piem., Bilgin *et al.* 2004; Piasecki *et al.* 2012; Dimitrova *et al.* 2014), gan vārdšķiru semantikas un derivatīvās semantikas lingvistiskie pētījumi (Wierzbicka 1988; Cruse 2004; Soida 2009), gan latviešu valodas gramatikas (Vulāne 2013; Kalnača, Lokmane 2021).

Lietvārdu semantika salīdzinājumā ar citām vārdšķirām ir vieglāk raksturojama, jo prototipisks lietvārds nosauc reālu vai iedomātu priekšmetu ar noteiktām robežām telpā vai laikā un ir kognitīvi samērā vienkāršs (Kalnača, Lokmane 2021, 83). Ja lietvārds ar piedēkli atvasināts no darbības vārda, tad tā semantikas raksturošanai izmantojams plaši pazīstamais semantisko lomu jeb darbības vārda aprakstītās situācijas dalībnieku kopums (DARĪTĀJS, CIETĒJS, IZJUTĒJS, DARBĪBA, INSTRUMENTS u. tml.) (Mititelu *et al.* 2021). Savukārt, ja lietvārds ir atvasināts darbības vārda vai īpašības vārda motivētārvārds, tam piešķiramas citas lomas, kas izriet no lietvārda nosaukto reāliju dabas (PERSONA, DZĪVNIEKS, ABSTRAKTS NOJĒGUMS u. tml.).

Darbības vārdi ir iesaistīti pāri ar lietvārdiem gan kā motivētārvārdi, gan kā atvasinājumi. Pagaidām tiem ir izvēlētas trīs vispārīgas lomas DARĪT, BŪT PROCESĀ, BŪT STĀVOKLĪ, kas izriet no darbības vārda nosaukto situāciju dalījuma trīs pamattipos – stāvoklis, process un darbība jeb notikums (Saeed 2000, 109–113) – un noderīgas abos pāros. Būtu iespējams arī sīkāks tematiskais dalījums pēc dažādām pazīmēm (piem., kustības verbi, skaņu verbi, prāta darbības verbi, runāšanas verbi, teliski / ateliski verbi u. tml.), bet līdz šim aplūkoto derivatīvo attiecsmju raksturošanai tās nav bijušas nepieciešamas. Pēc vajadzības tās tiks izmantotas turpmākā resursa izstrādē, īpaši prefiksālo atvasinājumu pāri *darbības vārds* – *darbības vārds*. Turklāt ievadā minētais pētījums (Kalnača, Pakalne, Deksnē 2025) par deverbālu atvasinājumu ar piedēkļiem *-ien-* un *-um-* produktivitāti atkarībā no dažādiem faktoriem, tai skaitā motivētārvārda semantiskās klases, parāda, ka sīkāks darbības vārdu semantisko lomu dalījums varētu būt nepieciešams precīzākai atvasinājuma modeļu raksturošanai.

Apstākļa vārdu semantiskajā raksturojumā pieņemts tradicionālais dalījums vietas, laika, veida, mēra un biežuma apstākļa vārdos un izvēlētas attiecīgas semantiskās lomas. Zīmīgi, ka apstākļa vārdu dalījums semantiskajās grupās dažādās gramatikās ir līdzīgs vai pat vienāds (Smiltnece 2013, 606–618; Kalnača, Lokmane 2021, 319–322), tātad šīs vārdšķiras semantiskā klasifikācija domstarpības nerada. Iespējams, tas ir tāpēc, ka apstākļa vārds teikumā ir galvenokārt darbības raksturotājs, turklāt darbības vārdi var vienlaikus piesaistīt dažādu semantisko grupu apstākļus kā teikuma locekļus, tādējādi padarot situācijas adverbiālo raksturojumu uzskatāmu un viegli izprotamu.

Īpašības vārdu semantiskais raksturojums gramatikās principiāli atšķiras no pārējo pamatvārdšķiru raksturojuma, proti, minēts, ka šai vārdšķirai piemīt daudzveidīga – gan konkrēta, gan abstrakta – semantika, vienlaikus norādot, ka semantiskās grupas nav stingri nodalāmas (Nītiņa 2013, 372). Īpašības vārdi sintaktiski ir lietvārda raksturotāji, un pazīmes, ko tie nosauc, piemīt lietvārdu nosauktajām reālijām, tāpēc ir grūti semantiski raksturot pašu īpašības vārdu. To var redzēt īpašības vārdu šķirkļos vārdnīcā – nereti nozīmju skaits ir ļoti liels un dalījums balstīts galvenokārt uz raksturojamo lietvārdu piederības pie noteiktas semantiskas grupas, piem., vārdnīcā „Tēzauris” šķirklī *liels* ir 8 nozīmes un tām kopumā 18 nozīmes nianšes, kas nošķirtas, galvenokārt precizējot raksturojamo lietvārdu. Lietvārdi nosauc lietas, kas būtībā ir daudzu pazīmju kopumi, bet īpašības vārds abstrahē kādu atsevišķu pazīmi no šīs plašās un daudzveidīgās kopas.

Šajā pētījumā, pirmkārt, nošķirtas īpašības vārdu kā lietvārda atvasinājumu lomas – IETVER NOSAUKTO, LĪDZĪGS NOSAUKTAJAM, PIEMĪT NOSAUKTAIS,

SAISTĪTS AR NOSAUKTO. Šis dalījums pamatā balstīts uz Emīlijas Soidas (2009, 87–111) izstrādāto visai detalizēto atvasinātu īpašības vārdu semantisko raksturojumu. No lietvārdiem atvasinātu īpašības vārdu nozīmes izpratnē galvenā neapšaubāmi ir motivētājlietvārda semantika neatkarīgi no tā, vai motivētājavārds ir abstrakts (*ekonomisks* ‘tāds, kas saistīts ar ekonomiku’) vai konkrēts (*mežains* ‘tāds, kur ir daudz mežu; tāds, kas ir apaudzis ar mežu’). Afiksa semantika ir ļoti vispārīga, tāpēc arī atvasinājumā galvenā semantiskā slodze ir vārddarināšanas celmam. Šī iemesla dēļ četras minētās lomas atvasināti īpašības vārdi saglabā arī kā apstākļa vārdu motivētājavārdi (līdzīgu risinājumu sk. Raskin, Nirenburg 1998). Otrkārt, ja pirmatnīgs īpašības vārds ir apstākļa vārda motivētājavārds, tam piešķirama viena no trim samērā vispārīgajām lomām – MĒRĀMS, PAZĪME, VĒRTĒJOŠS, kas izvēlētas, pārbaudot un pielāgojot latviešu valodai uz angļu valodas bāzes izstrādātu un dabiskās valodas elektroniskai apstrādei paredzētu īpašības vārdu semantisko tipoloģiju (Raskin, Nirenburg 1998, 177). Grupā MĒRĀMS ietilpst tie īpašības vārdi, kuru nosauktā pazīme ir objektīvi raksturojama noteiktā mērījumu skalā, savukārt marķējums VĒRTĒJOŠS piešķirams īpašības vārdiem, kas izsaka subjektīvu runātāja vērtējumu. Vislielākos iebildumus var radīt semantiskā loma PAZĪME, kas nosauc pazīmi kā tādu (piem., krāsu, formu) jeb visu, kas neietilpst abās pārējās grupās. Jāatzīst gan, ka grupas neizbēgami pārklājas, tāpēc lomu marķēšanā dažkārt nākas savstarpēji vienoties par konkrētu risinājumu.

5. Asimetrijas izpausmes vārddarināšanā

Motivētājavārdu un atvasinājumu attieksmēs novērojami arī vairāki asimetrijas gadījumi. Visbiežāk valodas zīmes asimetriju izprot kā neregulāras jeb nesimetriskas attieksmes starp formu un saturu, kas izpaužas kā polisēmija (vienai formālai vienībai atbilst vairākas satura vienības) un sinonīmija (vienai satura vienībai atbilst vairākas formālas vienības) (Skujiņa 2007, 424). Tomēr asimetriju var saprast arī plašāk – kā jebkuras atkāpes no regulāruma ne tikai starp formu un saturu, bet arī, piem., starp divām formālām vai divām saturiskām vienībām.

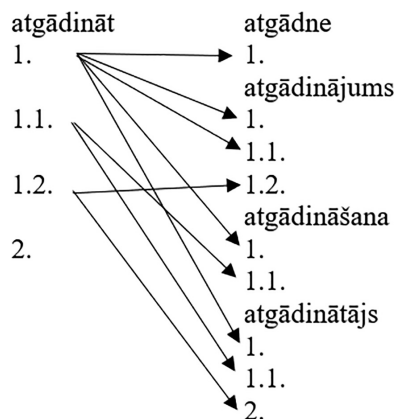
Asimetrija starp formu un saturu izpaužas gadījumos, kad morfoloģiskā saite starp leksēmām pastāv, jo vārdi ir derivatīvi saistīti, bet semantiska saikne starp nozīmēm sinhroniski var būt vājinājusies. Uzskatāms piemērs tam ir vārdu pāris *bruņas* un *bruņot* – motivētājavārds *bruņas* apzīmē aizsargājošus priekšmetus vai to kopumu, bet atvasinājuma *bruņot* semantika mūsdienās ir mainījusies un apzīmē aprikošanu ar militāro tehniku kopumā, jo īpaši tādu, ar ko uzbrūk, nevis aizsargājas. Lai gan retos gadījumos semantiskas atvasinājumu attieksmes starp šo vārdu nozīmēm var novērot (piem., vārdu savienojumā *bruņots limuzīns*), kopumā tās nav pietiekami izteiktas, lai marķētu ar konkrētām semantiskajām saitēm; lai gan diahroniska šādu attieksmju izpēte varētu būt lietderīga, tā neietilpst pašreizējā pētījuma mērķos.

Līdzīgs asimetrijas piemērs ir arī *māksla* un *mākslīgs*. Lai gan īpašības vārds *mākslīgs* ir atvasināts no lietvārda *māksla*, *mākslīgs* apzīmē vai nu kaut ko cilvēka radītu, vai arī ko imitējošu vai nepatiesu (attiecīgi 1. un 2. nozīme vārdnīcā „Tēzauris” – Spektors *et al.*, 2024). Tātad nozīmes laika gaitā ir tik ļoti mainījušās, ka starp tām ir

problemātiski veidot semantisko attiecsmju saites. Vēl viens formas un satura asimetrijas gadījums vērojams citiem šīs pašas saknes vārdiem: īpašības vārds *māksliniecisks* ir atvasināts no lietvārda *mākslinieks*, taču šī atvasinājuma nozīmes ir semantiski saistītas ar lietvārda *māksla* nozīmēm. Tāpēc morfoloģiskā atvasinājuma saite šķirklim *māksliniecisks* veidojas ar vienu šķirkli, bet semantiskās atvasinājuma saites – ar citu. Šādi derivatīvi saistītu vārdu pāri, starp kuriem vairs nav semantisko saišu, ilustrē to, kā vārdu nozīmes pakāpeniski mainās un iegūst jaunus semantiskos elementus, pilnībā vai daļēji zaudējot sākotnējos. Šāda jaunu, reizēm pretēju, nozīmju rašanās dažkārt apgrūtina semantisko attiecsmju marķēšanu, taču vienlaikus izceļ vārda nozīmju mainīgumu.

Asimetrija bieži izpaužas arī semantiskajās attiecsmēs. Motivētārvārda un atvasinājuma nozīmju simetrija ir regulāras attiecsmes starp vienu motivētārvārda nozīmi un vienu tai atbilstošu atvasinājuma nozīmi, t. i., motivētārvārdam un atvasinājumam ir vienāds nozīmju skaits un katra atvasinājuma nozīme izriet no attiecīgās motivētārvārda nozīmes, piem., atvasinājuma *krāpšana* visas 3 nozīmes semantiski atbilst motivētārvārda *krāpt* nozīmēm. Šādu gadījumu gan ir salīdzinoši maz, jo vārda nozīmju granularitāte nav fiksēta – tā var mainīties laika gaitā, turklāt nozīmju nošķiršanas kritēriji katras vārdšķiras vārdiem atšķiras, un zināmā mērā tie ir atkarīgi arī no leksikogrāfa lēmuma. Tāpēc daudz biežāki ir gadījumi, kad starp motivētārvārda un atvasinājuma nozīmēm veidojas dažādi asimetrijas gadījumi.

Pirmkārt, ne visām motivētārvārdu nozīmēm atbilst atvasinājuma nozīmes (piem., vārda *atgādināt* 2. nozīmei ‘likties līdzīgam, līdzināties (kam)’ semantiskas attiecsmes ne ar vienu no atvasinājumu nozīmēm neveidojas, bet pārējām šī vārda nozīmēm ir semantiski piesaistāmas atvasinājumu (*atgādne*, *atgādināšana*, *atgādinājums*, *atgādinātājs*) nozīmes (sk. 2. attēlu). Līdzīgi ir arī ar lietvārdu *tēls* – lai gan tam ir četras nozīmes, ar atvasinājumu (*tēlot*, *tēlains*) nozīmēm semantiskās saites veidojas tikai šī lietvārda 2. nozīmei ‘mākslā – specifisks, vispārināts (īstenības parādības, objekta u. tml.) atspoguļojums’, bet pārējām trim nozīmēm semantiskās saites neveidojas.

2. attēls. Attiecsmes starp motivētārvārda *atgādināt* un atvasinājumu nozīmēm

Otrkārt, vairākas viena atvasinājuma nozīmes var atbilst vienai motivētālvārda nozīmei un otrādi, piem., motivētālvārda *atgādināt* 1. nozīme ‘pateikt, uzrakstīt kādam, lai atceras, ievēro, izdara (ko)’ semantiski saistīta gan ar atvasinājuma *atgādinājums* 1. nozīmi ‘aizrādījums atcerēties, ievērot, izdarīt (ko)’, gan 1.1. nozīmi ‘rakstveida aizrādījums ievērot, izdarīt (ko)’ (sk. 2. attēlu). Šajā gadījumā asimetrija veidojas, jo šķirkli *atgādināt* veidots nozīmju dalījums, kas vienā (1.) nozīmē apvieno gan mutisku, gan rakstisku darbību, savukārt šķirkli *atgādinājums* šīs sēmas pieņemtas par nosacījumu nozīmju šķiršanai. Līdzīgi arī motivētālvārda *asinis* 1. nozīme ‘sarkans, necaurspīdīgs šķidrums, kas cirkulē cilvēka un dzīvnieku asinsrites sistēmā [...]’ atbilst divām atvasinājuma *asiņains* nozīmēm un trim tā nozīmes niansēm. Šajā gadījumā asimetrija veidojas, jo īpašība *asiņains* var izpausties dažādos veidos, visos saglabājot semantisku saistību ar motivētālvārda *asinis* 1. nozīmi, turklāt divas šī atvasinājuma nozīmes ar motivētālvārdu veido atšķirīgas semantiskās saites – 1. nozīmei ‘tāds, kurā ir daudz asiņu; tāds, kas satur daudz asiņu’ piešķirama loma IETVER NOSAUKTO, bet 3. nozīmei ‘asiņu krāsā, spilgti sarkans’ – loma LĪDZĪGS NOSAUKTAJAM. Asimetrija, kad vienai atvasinājuma nozīmei tiek veidotas semantiskās saites ar vairākām motivētālvārda nozīmēm, veidojas jau minētā iemesla dēļ – nozīmju nošķiršanas principi un nozīmju granularitāte dažādu vārdšķiru vārdu šķirkļos atšķiras. Piem., darbības vārda *mācīt* šķirkli nozīmju šķirums veidots pēc šī vārda saistāmības, taču deverbālu lietvārdu saistāmība ir būtiski atšķirīga no motivētālvārda saistāmības, jo darbības vārda argumentu struktūra nesaglabājas, tādēļ atvasinājuma *mācīšana* 1. nozīmē ‘zināšanu, informācijas vai praktisku iemaņu sniegšana (kādam); attiecīgo paņēmieni, pasākumu kopums’ apvienota vairāku motivētālvārda *mācīt* nozīmju semantika, tādā veidā vienai atvasinājuma nozīmei veidojot semantiskās saites ar vairākām motivētālvārda nozīmēm.

Treškārt, jaunas atvasinājuma nozīmes var veidoties no esošajām atvasinājuma nozīmēm, neveidojot semantisku saikni ar kādu no motivētālvārda nozīmēm, piem., atvasinājuma *puķains* 3. nozīme ‘samākslots, izskaistināts (par tekstu, izteikumu)’ izriet no šī paša vārda 2. nozīmes ‘tāds, kur zied daudz puķu’, nevis no kādas no motivētālvārda *puķe* nozīmēm. Savukārt motivētālvārda *dejojot* atvasinājuma *dejošana* 2. nozīme ‘deju pulciņš’ ir veidojusies no šī paša atvasinājuma 1. nozīmes ‘dejas kustību, dejas izpildīšana’; arī šajā gadījumā semantiskā saite starp 2. nozīmi un motivētālvārdu veidota netiek.

Secinājumi

Atvasinājumu marķēšanas laikā veidotie un apkopotie dati ir noderīgi ne tikai tulkotājiem, valodas apguvējiem un valodas pētniekiem, bet arī jebkurai interesentam, kas vēlas izprast valodas derivatīvos procesus saistībā ar motivētālvārda un atvasinājuma daudznazīmību. Dati pieejami „Tēzaura” publiskajā versijā marķēto vārdu šķirkļos, kā arī „Tēzaura” atvērto datu kopā. Valodas pētnieki var iegūt datus pēc dažādiem kritērijiem, piem., atlasīt visus instrumentu nosaukumus, kas darināti ar noteiktu afiksu no dažādiem vārdiem un no jebkuras motivētālvārda nozīmes (ne tikai no pamatnozīmes). Var noskaidrot, piem., cik dažādi afiksi izmantoti noteiktas semantiskās lomas

izteikšanai, kā arī otrādi – kādas semantiskās lomas raksturīgas konkrēto afiksu atvasinājumiem.

Atvasinājumu marķēšanas gaitā vārdnīcā „Tēzaurs” ir izveidoti arī jauni atvasinātu vārdu šķirkļi (īpaši regulāriem atvasinājumiem, piem., deverbāliem lietvārdiem ar piedēkļiem *-šan-* vai *-um-* vai īpašības vārdu cilmes apstākļa vārdiem ar formantu *-i*), kas iepriekš vārdnīcā nebija iekļauti vispār vai bija piesaistīti motivētā vārda šķirklī kā atsevišķa leksēma.

Turpmāk būtu nepieciešams marķēt gan citus derivatīvi saistītus vārdšķiru pārus, gan vienas vārdšķiras pārus, piem., kombinācijā lietvārds – lietvārds vai darbības vārds – darbības vārds. Var paredzēt, ka tādā veidā tiks aktualizēti jauni formanti un semantiskās lomas, kas līdz šim resursā nav iekļautas.

Avoti

- Spektors, Andrejs *et al.* 2024. *Tēzaurs.lv, 2024. Rudens laidiens*. CLARIN-LV digitālā bibliotēka. Pieejams: <https://tezaurs.lv>
- Mīlenbahs, Kārlis. 1923–1932. *Latviešu valodas vārdnīca. / Lettisch-deutsches Wörterbuch*. 1.–4. sēj. Rediģējis, papildinājis, turpinājis Jānis Endzelīns. Rīga: Izglītības ministrija, Kultūras fonds. Pieejams: <https://mev.tezaurs.lv>

Literatūra

- Bilgin, Orhan, Çetinoğlu, Özlem, Oflazer, Kemal. 2004. Morphosemantic relations in and across Wordnets: A study based on Turkish. *Proceedings of the Second International WordNet Conference*. Sojka, Petr, Pala, Karel, Smrz, Pavel, Fellbaum, Christiane, Vossen, Piek (eds.). Brno: Masaryk University, 60–66. Pieejams: <https://www.fi.muni.cz/gwc2004/proc/index.html>
- Cruse, Alan. 2004. *Meaning in language. An Introduction to Semantics and Pragmatics*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1017/S0272263106370295>
- Deksne, Daiga. 2021. *Priedēkļverbu semantika un funkcionalitāte latviešu valodā*. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte. Pieejams: <https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/57128>
- Dimitrova, Tsvetana, Tarpomanova, Ekaterina, Rizov, Borislav. 2014. Coping with derivation in the Bulgarian Wordnet. *Proceedings of the Seventh Global Wordnet Conference*. Orav, Heili, Fellbaum, Christiane, Vossen, Piek (eds.). Tartu: University of Tartu Press, 109–117. Pieejams: <https://aclanthology.org/volumes/W14-01/>
- Grasmanis, Mikus, Paikens, Pēteris, Pretkalniņa, Lauma, Rituma, Laura, Strankale, Laine, Znotiņš, Artūrs, Grūzītis, Normunds. 2023. Tēzaurs.lv – the experience of building a multifunctional lexical resource. *Electronic Lexicography in the 21st Century (eLex 2023): Invisible Lexicography. Proceedings of the eLex 2023 Conference*. Medved', Marek *et al.* (eds.). Brno: Lexical Computing CZ s.r.o., 400–418. Pieejams: <https://elex.link/ojs/index.php/elex/article/view/38>
- Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze. 2021. *Latvian Grammar*. Rīga: University of Latvia Press. <https://doi.org/10.22364/latgram.2021>
- Kalnača, Andra, Pakalne, Tatjana. 2023. Latviešu valodas lietvārdu darināšanas piedēkļu daudznozīmība teorētiskā skatījumā. *Valoda: nozīme un forma*. 14, 53–73. <https://doi.org/10.22364/vnf.14.05>

- Kalnača, Andra, Pakalne, Tatjana. 2024. Semantics of productively formed regular derivatives in contextual use: a case of the Latvian agentive suffix -tāj-. *Baltistica*. LIX(2), 267–295. <https://doi.org/10.15388/Baltistica.59.2.2549>
- Kalnača, Andra, Pakalne, Tatjana, Deksnē, Daiga. 2025. Latvian deverbal nouns in -ien- and -um- and derivational productivity: a corpus-based analysis. *How to Do Things with Corpora. Methodological Issues and Case Studies on Grammar*. Leuschner, Torsten, Vajnovszki, Anaïs, Delaby, Gauthier, Barðdal, Jóhanna (eds.). Berlin/Heidelberg: Springer, 275–311. https://doi.org/10.1007/978-3-662-69690-3_10
- Lokmane, Ilze, Rituma, Laura. 2021. Verba nozīmju nošķiršana: teorija un prakse. *Valoda: nozīme un forma*. 12, 142–162. <https://doi.org/10.22364/vnf.12.10>
- Mititelu, Verginica, Leseva, Svetlozara, Stoyanova, Ivelina. 2021. Semantic analysis of verb-noun derivation in Princeton WordNet. *Proceedings of the 11th Global Wordnet Conference*. Vossen, Piek, Fellbaum, Christiane (eds.). Pretoria: Global Wordnet Association, 108–117. Pieejams: <https://aclanthology.org/volumes/2021.gwc-1/>
- Nītiņa, Daina. 2013. Īpašības vārds (adjektīvs) un adjektīvisks divdablis. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, 370–412.
- Paikens, Pēteris, Klints, Agute, Lokmane, Ilze, Pretkalniņa, Lauma, Rituma, Laura, Stāde, Madara, Strankale, Laine. 2023. Latvian WordNet. *Proceedings of the 12th Global Wordnet Conference*. Rigau, German, Bond, Francis, Rademaker, Alexandre (eds.). Donostia: Global Wordnet Association, 187–196. Pieejams: <https://aclanthology.org/volumes/2023.gwc-1/>
- Piasecki, Maciej, Ramocki, Radosław, Maziarz, Marek. 2012. Recognition of Polish derivational relations based on supervised learning scheme. *Proceedings of the Eighth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'12)*. Calzolari, Nicoletta et al. (eds.). Istanbul: European Language Resources Association (ELRA), 916–922. Pieejams: <https://aclanthology.org/volumes/L12-1/>
- Raskin, Victor, Nirenburg, Sergei. 1998. An applied ontological semantic microtheory of adjective meaning for natural language processing. *Machine Translation*. 13, 135–227.
- Saeed, John I. 2000. *Semantics*. Oxford & Massachusetts: Blackwell Publishers.
- Saulīte, Baiba, Dargis, Roberts, Grūzītis, Normunds, Auziņa, Ilze, Levāne-Petrova, Kristīne, Pretkalniņa, Lauma, Rituma, Laura et al. 2022. Latvian national corpora collection – korpuss.lv. *Proceedings of the 13th Language Resources and Evaluation Conference*. Calzolari, Nicoletta et al. (eds.). Marseille: European Language Resources Association, 5123–5129. Pieejams: <https://aclanthology.org/2022.lrec-1.0/>
- Skujiņa, Valentīna (red.). 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts.
- Smiltnece, Gunta. 2013. Apstākļa vārds (adverbs). *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, 595–618.
- Soida, Emīlija. 2009. *Vārd darināšana*. Rīga: Latvijas Universitātes akadēmiskais apgāds.
- Vulāne, Anna. 2013. *Vārd darināšana*. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, 190–299.
- Wierzbicka, Anna. 1988. *The Semantics of Grammar*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/slcs.18>

Summary

This paper examines the introduction of a new resource of derivationally related lexemes into the electronic dictionary „Tēzaurs”; the resource consists of morphology links between dictionary entries (i.e., lexemes) and semantic links between individual senses of the base word and the derivative. Since polysemy of base words and derivatives is a subject that so far has not been studied in detail in Latvian linguistics, this aspect is examined in depth by focusing on semantic relations between the senses of base word and the derivative. The annotation of such relations is not possible without a detailed, corpus-based study of word semantics and reviewing of the dictionary entries, which is followed by selection and pairing of word groups for annotation, as well as the creation of a list of semantic roles characteristic for each word group. The article describes the process of developing the resource so far, the main challenges posed by it and the solutions for annotating derivationally related word senses of four main word groups: nouns, verbs, adjectives and adverbs. A separate chapter explores the various cases of asymmetric derivative relations between the base word and the derivative. It is projected that this resource will be useful for language learners and translators, as well as of special significance for linguists, who will have the opportunity to use the annotated material to study the various aspects of derivational semantics.

Keywords: semantic relations; derivational morphology; polysemous derivatives; electronic dictionary „Tēzaurs”.

Rakstam ir Creative Commons Attiecinājuma 4.0 Starptautiskā licence (CC BY 4.0) / This editorial is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)